

Szörényi László

ARANY JÁNOS SZÉCHENYI-KÉPE

A Széchenyi emlékezete c. óda megközelítése

Arany János *Széchenyi emlékezete* című verse nyilván sokak számára ismert, sokáig kötelező olvasmány is volt – ma már nem szerepel a középiskolai tantervben, ahol Vörösmartynak is az *Előszón* és a *Szózat*on kívül csak 2–3 egyéb versét kell megtanítani –, de hát Istenem, még majd fejlődünk kell ahhoz, hogy az analfabetizmus teljes diadalát egy legalább 25 versszakból álló és a Fradi-stadionban előadható ünnepi indulóval üljük meg, amelyre természetesen közbeszerzési pályázatot fognak majd kiírni.

Pályázatot kellett volna kiírni ennek a versnek az írására is, mondta egy nagy magyar kritikus, aki mint emigráns csak élete utolsó két évében költözött haza és itthon halt meg. Nekem még volt szerencsém találkozni Cs. Szabó Lászlóval egyszer, mikor látogatóként Illyés Gyulánál vendégeskedett. Cs. Szabó 1960-ban írt egy nagy tanulmányt, amely a következő évben meg is jelent egy németországi magyar emigráns folyóiratban, egy akkor igencsak olvasott lapban, amely nálunk jóformán ismeretlen volt, mert ha netán bekerült, akkor elkobozták.¹ Csokits János előbb egy rövid levélben, majd egy hosszú vitacikkben szállt szembe ezzel a tanulmánnyal², mivel Cs. Szabó ezt a verset rossznak minősítette (neki Arannyal egyébként is folyton baja volt, mint ez a Zrínyi-tanulmányából is kiderül); úgy látszik, valami oknál fogva nem kedvelte, elismerte a nagyságát, de nem tudott vele kijönni; a verset úgy, ahogy van, elhibázottnak, túl retorikusnak, üresen csengőnek, nem költőinek tartotta, mondván azt, hogy ha már akarunk valami meghatottságot érezni, és megközelíteni azt a lelkiállapotot, amelyet a vers első hallgatói, vagyis az Akadémián ülő akadémikusok és a meghívott közönség érezhetett 1860. október 13-án, amikor is emlékünnepeket rendezett az MTA, így a nagyközönség számára is elérhető szertartást biztosítva, hiszen maga a temetés családi körben történt Nagycenken. Cs. Szabó fölteszi a kérdést, hogy az Akadémia miért nem írt ki inkább egy pályázatot a gyászóda írására, akkor bizonyára befutott volna jobb vers is, mint Aranyé, és így – ennek híján – a költőt szinte rákényszerítették a vers megírására. Ismerjük Dessewffy Emil levelét, amelyben ő mint elnök felszólítja Aranyt, hogy írja meg, és azután kapacitálták még sokan mások, például Eötvös is, aki az emlékbeszédet mondta. Azt is mondja Cs. Szabó, hogy az

1 Cs. Szabó László: *Széchenyi emlékezete – Egy vers története*. In: Új Látóhatár, IV. évf. (1961. január-február), 1. sz. 33–49. pp.

2 CSOKITS János: *Itt nyugosznak a honvédek*. In: Új Látóhatár, IV. évf. (1961. március, április), 2. sz. 190. p.; *Uő: Pontok és pontatlanságok – Válasz Cs. Szabó Lászlónak*. In: Új Látóhatár, IV. évf. (1961. július–augusztus), 4. sz. 345–360. pp.

Eötvös-émlékbeszéd első kiadása együtt jelent meg a verssel, pedig bőségesen elég lett volna, mind a résztvevők, mind a későbbi olvasók számára Eötvös szövege.

Csokits János mint költő először is leszögezi, hogy Arany János akkor is mindnyájunk mestere, ha a fejünk tetejére állunk és utáljuk. Lehetetlen magyar költőnek vagy irodalmárnak lenni anélkül, hogy ne az Atyaúristen közelében érezze magát az ember, ha Arannyal foglalkozik. Ezen belül vannak osztályok. Ez az első megjegyzése. A második cikkében Csokits arról ír, hogy ha már Cs. Szabó minden alap nélkül vádaskodik, akkor legalább azokat a műveket olvasta volna el, amelyekre hivatkozik. Mert kimutatja, hogy azokat se olvasta, illetve felületesen olvasta. Mindenesetre Csokits annyit elért, hogy Cs. Szabó ugyan nem válaszolt, viszont ezen tanulmányát később egyetlen tanulmánykötetbe se vette föl (igaz, hogy Csokits se a magáét). Csokits Jánosnál mélyebben, jobban senki sem fejtette ki eddig Arany sajátos helyesírását, amely megengedi az egymás melletti különböző írásjelek egyidejű használatát, tehát van úgy, hogy három pontot használ, van úgy, hogy négy pontot, van úgy, hogy öt pontot, de az is előfordul, hogy mindezt egy nagyon hosszú gondolatjel helyettesíti; sőt találunk arra is példát, hogy három vagy négy pont után tesz még egy pontosvesszőt vagy egy kettőspontot vagy egy felkiáltójelet. Csokits bebizonyítja – és mindenki, aki érzi is a verset vagy hangosan mondja vagy mormolja magában, tehát ahogyan tulajdonképpen kell bánni egy verssel, rájön arra, hogy ez igaz –, hogy ezzel a saját személyére szabott helyesírási szisztémával Arany egyszerűen megpróbálta – idézőjelbe téve – „lekottázni” a dallamát. Az olvasó számára elő akarta segíteni azt a belső olvasást, ahogyan ő hallatni akarta a vers hangját. Csokits tehát bebizonyítja, hogy az összes létező kiadás – a legrosszabb talán a kritikai kiadás, Voinovich Gézáé, amelyet 1951-ben készített a kisebb költeményekből³ – ezeket különböző, azóta bekövetkezett helyesírási reformok hatására, vagy egyszerűen elnézésből, vagy azért, mert a nyomda nem ördöge, hanem ura, vagyis a szedő vagy a tördelőszerkesztő kijavította a saját ízlése szerint, létrejött egy nem szavalható, rendesen nem olvasható szöveg, nem beszélve arról, hogy a kritikai kiadásban egyébként rengeteg egyéb hiba mellett még a legdurvább sajtóhibák is előfordulnak, betűcserék és ehhez hasonlók, úgyhogy eléggé használhatatlan. Szerencsére most kezdődik egy új kritikai kiadás, Korompay H. János e sorozat szerkesztője, és reméljük, hogy az jobb lesz, és reméljük, hogy figyelembe veszi Csokits rendkívül fontos megállapításait is.

Én rögtön egy olyan megállapítását át is veszem, amely egy olyan költői eszközzel szól, amely szintén helyesírási, ugyanakkor voltaképpen teljesen gondolati és nem csak ritmikai, nem csak muzikális, nem csak metrikai jelentése van, ez pedig nem egyéb, mint az idézőjel! Mindjárt mutatok itt néhány példát ebből a versből, amelyek ezt illusztrálják. A legelső a negyedik versszakban található, mert addig nem tudni, milyen földrengésről olvashatunk és milyen tavaszünnepről, amelyet ez a földrengés az ellenkezőjébe fordított, vagyis örömből gyászba. Hogy kiről van szó? Talán valaki meghalt? Igen, és ez a negyedik versszakból ki is derül:

3 ARANY János: *Kisebbségi költemények*. S. a. r. VOINOVICH Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951 (Arany János Összes Művei I). Ennek a kiadásnak a gyengeségeiről vö. SZILÁGYI Márton: *Utószó*. In: ARANY János Összes költeményei, II., *A Toldi-trilógia, a hun trilógia*. S. a. r. SZILÁGYI Márton. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 809–816. pp.

S fölzenge távol a menny boltos alja,
Gyümölcshozó év biztató jele,
Hallott korán megdördülő morajja – [hosszú gondolatjel, mert mindenki elgon-
dolkozik, és szünetet kell tartani]
Midőn egyszerre villám sújta le. [pont]
„Széchenyi meghalt” [na ez van idézőjelben]

Mondom, hogy még mi van. A strófa hetedik, utolsó előtti sorában megismétli az idé-
zőjelbe tett kijelentést:

„Széchenyi meghalt”

Utána, a nyolcadik sorban, szintén idézőjelben:

„Élünk-e hát mi?” [A mi még kurziválva is van.]

Akkor menjünk tovább egy kicsit. Most hagyjuk a kurziválásokat, amelyeknek külön
művészete van.

„Elvész az én népem, elvész – kiálta –
mivelhogy tudomány nélkül való.”

A legdurvább, a filológiai legmegalapozatlanabb pont Cs. Szabónál, aki egyébként
hallatlanul művelt ember volt, az, hogy nem jön rá arra, hogy ez az idézet szó szerint
a *Bibliából* való, hiszen szerinte Arany itt úgy beszél, mint egy „nemeslelkű honatya ...
a közéletből rátapadt stílussal.”⁴ Talán lássuk a *Biblia* megfelelő helyét, Hóseás könyve
4. részének 6. versét, ahol Hóseás próféta száján így szól az Úr: „Elvész az én népem;
mivelhogy tudomány nélkül való, mivelhogy te megvetted az igaz tudományt: én is
megvetlek tégedet, hogy Papom ne légy nékem; és mivelhogy a te Istenednek törvényéről
elfelejtkeztél: én is elfelejtkezem a te fijaidról.”

Nem politikáról és nem politikai retorikáról van tehát szó, hanem életről és halálról.

Lássunk egy másik példát, ez a 15. versszakból való:

S lőn új idő – a régi visszacsökkent –
Reményben gazdag, tettben szapora;
A „kisded makk” merész sudárba szökkent; [A „kisded makk” idézet Széchenyitől,
ezért is teszi idézőjelbe. Ráadásul még lábjegyzetet is csatol hozzá – ez az egyetlen
lábjegyzet, amit Arany ehhez a verséhez illesztett –, amelyben megjegyzi, hogy ez egy
Széchenyi-idézet, és megadja a teljes szövegkörnyezetet: „Minden jelenetek jövőendő
fényt mutatnak nemzetünknek, minek megjövendölésére semmivel több jóslói
tulajdon nem kell, mint előre megmondani, hogy a kisded makkból, ha meg nem

4 Cs. Szabó László: *i. m.* 41. p.

romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja. Széchenyi.” (Az idézet a Lovakról (1828.) c. Széchenyi-mű jeligéje. Az idézőjelbe tett szókapcsolat természetesen itt olyan mondat szerkezetben áll Aranynál, amely azt bizonyítja, hogy Széchenyi valóban jó próféta volt! És így folytatódik:]

Ifjú! [Ez a megszólítás mindazokra vonatkozik, akik ebben a korban nőttek fel, és akik most gyászolnak. Tehát aki megmaradt; akit senki el nem gázolt. És ifjú az is, aki már nem ismerhette Széchenyit, de meg akarja tudni, legalább most a búcsúnál, hogy ki is volt ő. A megszólítás után pedig így folytatja:]

ez a kor: [s ez megint idézőjelben van:] „Széchenyi kora.”

Elkezdtem ezen gondolkodni, mert hozzá kell tenni egyébként, hogy a verset több tucatszor olvastam, de gondolom, ez nem csak engem jellemez, és ennek ellenére mindig új meg új dolgokat fedezek föl benne, tekintettel arra, hogy Arany elképesztően tömény költő és sokrétű.⁵ Itt az segített, hogy megnéztem a „visszacsökkent” szót, amely Arany koráig egyetlen szótárban sem szerepelt, és az azóta megjelent leggazdagabb gyűjtemény, az *Erdélyi szótörténeti tár* még nem ért el a V betűig. A régi és az új *Nyelvjárási szótár* nem ismeri ezt a formát, hanem csak azt, hogy „elcsökken, lecsökken, csökik”. Az alapszó ujjur vagy valamely más török rokonságból vezethető le – Arany nagyon szerette a tősgyökeres, régi szavakat –, és a jelentése pedig nagyon szép: „valamilyen külső ellenállhatatlan erő, esetleg átok hatására meghátrálni, visszakozni”, tehát a mágikus hitvilágban annyit tesz, hogy egy ellenség valamit rebeg vagy valakire ráolvas, azaz elátkoz, és attól kezdve az megáll a növekedésben, nyomorék lesz és elpusztul.

S lőn új idő – a régi visszacsökkent –
Reményben gazdag, tettben szapora;
... „Széchenyi kora.”

Az idézőjelbe tett kifejezés úgy hangzik, mint egy cím. Ilyen című könyv van is sok, tehát most miről van szó? És akkor hirtelen megértettem, hogy a magyar történetírásban van az Árpádok kora, van a vegyesházbeli királyok kora, van a Habsburg-házbeli királyok kora.⁶ Ezen belül I. Ferenc kora, V. Ferdinánd kora (I. Ferenc József még nem I. Ferenc József, mert még csak császár, úgyhogy órála ne is beszéljünk). Tehát magyarul: Széchenyi átírta a magyar történelem kronológiáját, új korszakot teremtett, amit az utókor majd így is fog hívni: „Széchenyi kora”. Úgyhogy ilyen finomságok vannak a versben. Hogy csak egy, a helyesírásból kiinduló eszközt mutassak.

⁵ Hogy Arany maga is így olvasta kedvenc költőit magyarul, latinul, görögül, németül, angolul, olaszul vagy akárhogy, arra vö. HORVÁTH János: *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete*. In: HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái IV.* Szerk. KOROMPAY H. János – KOROMPAY Klára. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 998. p.

⁶ Arany egyszer panaszkodik is a *Bolond Istók* második énekében, hogy mennyire unta Debrecenben – a meg nem nevezett – Karika János óráit, mert ő a világtörténelmet királyok szerint tanította: „Történelemből ha kicskét tanult is, / Meg elfelejté a vizsgálatig; / Mert a fonál, ha oly hosszúra nyult is, / Nem az volt, mi szellemnek mondatik; / De a föld minden évszáma s királya, / Meg a tanító körmönfont irányta.”

Azért jó, hogyha van egy ilyen okos ember, nagyon okos ember, mint Cs. Szabó, vele érdemes vitatkozni. Azt is mondja ugyanis, hogy nem csupán a helyesírással, a verssel és a témával van neki baja, hanem még azzal a lebegéssel is, amely a verset folyamatosan a profán és a szakrális között lebegteti. Erről szerencsére van modern szakirodalom: Dávidházi Péter akadémiai székfoglalója 2011-ből.⁷ Ő a *Keveházából* indul ki, ahol Arany először dobja be azt a trükköt, hogy hogyan lehet a „feltámad” szónak a két, régi magyar vagy kódexekig visszamenőleg igazolható jelentését egymásba csúsztatni: az egyik Jézus, illetve a holtak föltámadása, Jézus előtt Jób könyvében leginkább, azután Ezékielnél és még néhány helyen; az *Újszövetségben* pedig Lázár feltámasztása, utána Jézus föltámadása, azután általában a végítéleten minden halottnak a föltámadása. Így tehát bemutatja egyrészt a keresztény alapdogma ószövetségi környezetét, amelyből emez kinőtt vagy megerősödött és tétele-sedett, illetve azt a másik jelentést is, amely nem egyéb, mint amikor valaki ‘hirtelen újra erőre kap és győz’. Ez utóbbiak a hunok a *Keveházában* harmadnap, amikor Cezumórnál megverik a germánokat. Székfoglalójában a szerző hosszú részt szentel az Arany-életművön belül a Széchenyi-ódának is. De azért vele is lehet vitatkozni, mert ő sem vesz észre minden árnyalatot. És itt az árnyalatoknak végtelenül fontos szerepe van. Nem véletlen, hogy Arany annyira ódzkodott a vers elvállalásától és megírásától. Barta János írt erről egy nagyon érdekes tanulmányt, talán utolsó tanulmánya, amit Aranynak szentelt.⁸ Ő azt mondja, hogy a topikával nem foglalkozik, mert azt Tolnai Vilmos már elég szépen elemezte.⁹ Barta azt próbálja megmagyarázni alkotáslélektanilag és életrajzilag, beillesztve az Akadémia történetébe, hogy miért vonakodott annyira, miért húzta az időt, miért próbálta magától háromszor is elutasítani a Dessewffyvel és az Eötvössel való levelezésében, és miért morgott egyfolytában még a vers megírása után is Tompa Mihálynak írott levelében – saját magát lekicsinyelve, mondván: vacak, alkalmi költemény, de legalább már túlestem rajta satöbbi, satöbbi. Barta szerint Aranynak itt egy olyan alapvető problémával kellett szembenéznie, amely költői föllépte óta egyfolytában foglalkoztatta. Vagyis nem kevesebbet állít, mint hogy az elhárítani akart feladatra készülés és végül a teljesítés közben nemcsak Széchenyit kellett végigolvasnia, hanem, hogy úgy mondjam, saját magát is.

Újraolvasni saját magát: ez egybeesik azzal, hogy újraolvassa Széchenyit, ugyanis saját költői föllépése, azaz *Az elveszett alkotmány* óta költészete telis-tele van természetesen Széchenyi-idézetekkel, Széchenyi-paródiákkal, Széchenyi nyomán alkotott szereplőkkel és így tovább. Politikai álláspontját és művei politikai olvasatát is lehetetlen megérteni anélkül, hogy egyrészt ne olvassuk végig a *Kelet népéig* az egész Széchenyi-könyvtárat, mert igaz az, amit Gergely András barátom idéz erről a könyvről Széchenyinek, az írónak szentelt könyvében Németh Lászlótól, hogy tudniillik a magyar irodalom egyik abszolút főművéről van szó, akkor is, hogyha nagyon megnehezíti az olvasását húsz mérföld nagyságú mondataival.¹⁰

7 DÁVIDHÁZI Péter: „Harmadnap”: Arany János és a feltámadás művészete. In: Holmi, XXIII. évf. (2011), 6. sz. 708–728. pp.

8 BARTA János: Arany János Széchenyi-ódája. In: Irodalomtörténet, XVI (LXVI.) évf. (1984), 1. sz. 24–41. pp.

9 TOLNAI Vilmos: Adatok Széchenyi és Arany viszonyához. In: Egyetemes Philológiai Közöny, LV. évf. (1931) 29–33. pp.

10 GERGELY András: Széchenyi István (Magyarok Emlékezete). Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006; ld. NÉMETH László: Széchenyi: tanulmány. Bolyai Akadémia, Budapest, 1942; Uő: A legérdekesebb magyar, A legérdekesebb magyar (Két vázlat a Széchenyi-könyvhöz). In: Kelet Népe, VII. évf. (1941. 10. 1.)

Ha Németh Lászlóval együtt nézzük Arany életrajzát, akkor a költő ebben az évben is még arra kényszerül, hogy közben hülye gyerekeket vizsgáztasson, Pestre még nem tudott feljönni, noha megígérték neki a Kisfaludy Társasági állást, ezért dolgozik tovább lelkiismeretesen és éjszakánként javítja a hülye gyerekek dolgozatát Nagykőrösön, ahol értelmes beszédpartner csak az lehet, aki nem válaszol, de ilyeneket csak a temetőben talál, ezért esti sétáját ott végzi, hogy ne kelljen szóba állnia szomszédjaival. Barta János egy aforizmában foglalta össze megfigyelését: Arany nemcsak Széchenyiről szól, hanem Széchenyiből ír! Ez nagyon fontos. Tolnai Vilmos már említett cikkében a *Kelet népét* nagyon sok helyen idézte és kimutatta hatását Aranyra. Mind hihető, amit mond, az is, amit a három piramishoz hasonlított *Hitelről*, *Világról* és *Stádiumról* mond. A hasonlat szerint tehát az önkényuralom sivatagában bolyongó magyar népet e három piramis-könyv, Széchenyi könyvei védelmezik a haláltól, vagyis a Számum viharától. Most pedig visszakanyarodnék Dávidházi tanulmányához, mivel abban szól a magyarok istenéről is. Behoz egy olyan mozzanatot, amely az Arany által is zseninek tartott Jókai *A tarcali kápolna* című, 1851-ben írott novellájából vett mozzanattal illusztrál. Ez a fantasztikus novella Schlik tábornokról szól. Nincs ugyan megnevezve az illető, de egyértelműen olyan anekdota, amely arról szól, hogy Schliket pont ott verik meg Tarcalnál a honvédek, ahol hajdanában a dédapját, aki a Rákóczi-szabadságharcban küzdött a kurucok ellen. A végén pedig olvasható egy elmélkedés a magyarok istenéről. Dávidházi úgy látja, hogy Arany már közvetlenül a szabadságharc után is egy Jókaihoz írott levelében keserűen tréfálgat a „magyarok istene” és az „allgemeiner isten”, vagyis az összbirodalmi mindenható ellentétén. Ezután következik a második említés, az, hogy tudniillik Széchenyi húsvétkor bekövetkezett öngyilkossága fölébresztette a nemzetben egy pillanatra azt a kételyt, hogy ilyen szörnyűség után lehet-e még hinni azt, hogy:

Van-é még a magyarnak istene.

Ha ezt úgy olvassuk, ahogyan szokás, akkor valószínűleg tévedünk. Szerintem nem arról van itt szó, hogy az isten létét vonná Arany kétségbe, sem arról, hogy azt vélelmezni, hogy az isten lemondott a magyarságról, hanem ismét valami olyan dologra utal, ami mindenkinek eszébe jut, aki mélyen és jól ismeri Széchenyit.

Tudjuk, hogy Széchenyi István annak a Széchenyi Ferencnek a fia, aki maga misztikus volt, aki latinul a sivatagi atyák és más régi ókeresztény írók és későbbi, egészen a barokkig terjedő korszak szentjeinek mondásaiból szerkesztett latin könyvet, illetékesen íratott és szponzorált is. Aki rengeteget gondolkozott Dionüsziosz Areopagitának, az egyik legrejtelmesebb neoplatonikus ókeresztény atyának a művein. A hagyomány szerint ez az író azonos a Szent Pál athéni beszédének hatására megtért Dionüszioszsal, és később Párizsban szenvedett vértanúságot.¹¹ A neve alatt megjelent művek egyike, *A mennyei hierarchiáról*, amely az angyali rendekről szól, többek között a szeráfokról és a

11 Vö. SZEILER Zsolt: *Misztika és teológia: Dénes hatása a középkori skolasztikában*. In: Vigilia, LXXXII. évf. (2017), 2. sz. 90–97. pp. (Dénes leghíresebb értekezését, *A misztikus teológiát* ld. fordításomban: *Dionüsziosz Areopagitész: A misztikus teológia* In: »mennyire hátra van még az ember«, Török Endre 70. születésnapjára. Szerk. PINTÉR Judit – TIBA Judit – BALASSA Péter – MILOSEVICS Péter – MISZOG-LÁD Gábor. ELTE BTK, Budapest, 1993. 912–920. pp.)

kerubokról. A *Kelet népe* egész gondolatmenetét átfonja az a magyarázat, hogy a magyarok istenének fogalma összekapcsolható az angyalokéval. Széchenyi azt mondja, hogy két erő határozza meg az emberiség sorsát. Minden egyénét külön-külön, és a nemzetekét is. Az egyik a ráció és az ehhez kapcsolódó tudás és előretervezés. Ez, ha egyoldalú, ugyanúgy pusztulásba visz, mint az érzelem, a szív. Az egyiket nevezi szeráfnak, a másikat nevezi kerubnak. Az egyiknek férfitermészete van, a másiknak női. És akkor rögtön ott vagyunk, hogy Arany ezt igazán tudta, mivel nála ott van e Széchenyi-féle kettősség csúfodáros, komikus vagy szatirikus változata: azaz Hábor és Armida. Az *elveszett alkotmányban* ez az a két védszellem, akik a magyarság sorsát irányítják. És akik a végén hirtelen átalakulnak valódi angyali lényekké, meguntván azt, hogy ezer évig hiába próbálkoztak megvédeni a régi alkotmányt. Ezért átalakulnak erénnyé és állhatatossággá. És ekként szólítják fel áldozásra az addig korrupcióban fetrengő, disznó és hülye magyarságot. El is megy tüstént mindenki, otthagyja a templomot, látván, hogy nem érdemes itt maradni, mert itt előbb-utóbb pénzt kérnek vagy valami más bajuk lesz, úgyhogy más nem is marad ott, csak a szegények és nincstelenek, akikről azt sem tudjuk, hogy kicsodák. Arany tehát teljességgel átértette, hogy mire gondol Széchenyi *A Kelet népében*, milyen sorstól félti benne a magyarságot, hogyan írja le azt, hogy a magyar, ha eddig kibírta, a legnehezebb körülmények között is, akkor már csak egy esély van arra, hogy elveszen – hiszen kívülről elpusztítani nem lehet, az tudniillik, hogy saját magát ölje meg. A potenciális öngyilkosságra mint a külön magyar átok következményére szintén utal Arany a versében. Erről Széchenyi szintén hosszan értekezett, és az okát így adta meg: a pártoskodás az, ami örökre szembeállítja a magyart a magyarral, és ha ezt nem győzi le, akkor elviszi az ördög. Egy helyen például azt fejtegeti, hogy ha erőszakkal magyarosítjuk a nemzetiségeket, akkor olyan kohót állítunk fel, amely előbb-utóbb felrobban. Ha viszont németesedünk, akkor elveszik a magyarságunk, legfeljebb a latinhoz térhetünk vissza. Na itt jön be az ördög.

Nem fogjátok fel ezt Barátim? Az első esetben, meglehetősen, jó magyarok képződnek, de szoros tudományilag - és innen nincs menekvés - a 'jó eróművészség' rovására, miképp meg lesz általa mentve ugyan a 'magyar', de hihetőleg elpattant katlantul légből repülend az ember; a 'másik esetben viszont bizonyosan jó eróművesek fognak kiképeztetni, de megint - 's itt is ki nem bujhatólag - a 'magyarság' rovására, miszerint ezen esetben ismét az eróműves lesz *in salvo*, de annál bizonyosabban és szaporábban elviszi a 'magyart az ördög; mihez képest csak e 'kettő' közt van a választás: vagy csorbát ütni a 'magyarságon', vagy eróművészeti tekintetben még egy darabig az idegennek maradni zsoldosa; és én inkább ez utólsót választám! És kérdelem, ha a $2 \times 2 = 4$ -et fejlesen nem akarjuk tagadni, nem világlik-e ki csak e 'kevésből is, 's nem nyujt-e ez világot annyi másra: milly ellentétben van itt, 's természetesen minden efféle eseteknél, a 'művészet a 'magyarsággal, milly kevésbé jár karöltve, sőt mennyire küzd még egyik a 'másik ellen.¹²

12 SZÉCHENYI István: *Kelet népe*, 1841. In: Gr. SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. Szerk., bev. FERENCZI Zoltán (Gróf Széchenyi István Összes Munkái 5.). Magyar Történelmi Társulat–Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, az eredeti kiadás lapszáma 63, a Ferenczi-kiadásban ez a 244. lapon szerepel.

Aranyra tehát az a képzelhetetlenül nehéz feladat várt, hogy egy olyan embert temessen el, aki neki költő mivoltában „személyes atyamestere”. Aki őt, mondhatni, írásaival a költői pályára lökte. Másodszor: mindezt a gyász-tiszteletet óda megírásával kell teljesítenie, mégpedig gyászóda alkotásával. Tudjuk, hogy Horatius volt a legkedvesebb költője, és Vörösmarty volt az, akitől a legjobban félt. Azért félt, mert eljutott hozzá a pletyka, hogy *Az elveszett alkotmány* bírálói közül egyedül Vörösmarty mondta azt – hogy hogy értette, azon azóta is vitatkoznak az irodalomtörténészek, hogy dicséretnek szánta-e vagy sem –, hogy nyelv és verselés olyan, mintha már irodalmunk vaskorát élnénk. Ez az Arany-filológia választóvize, aki ezt úgy értelmezi, hogy lehülyézte, az más ember, mint aki úgy gondolja, hogy megdicsérte. Vörösmarty ugyanolyan, mint Arany, végig kell olvasni, olyan ember viszont ritkán terem, aki mindkét költőt végigolvasta. Érdemes szaporítani ezt a kis táborát, és elolvasni a Széchenyi-óda rejtélyéhez Vörösmarty következő verseit: a *Vitkovics emlékezete* (1829), *Kisfaludy Károly emlékezete* (1833), *Berzsenyi emléke* (1837). (Mind gyönyörű versek, leginkább a harmadik.) Arra már így is rájöhettünk, hogy maga a *Széchenyi emlékezete* ódacím maga is idézet, hommage Vörösmarty előtt, és ráadásul olyan férfit búcsúztat benne, aki Vörösmarty kortársa volt, aki együtt élt a Vörösmarty által is elparentált nagyokkal, és arról a korról szól, amely az ő kora. Széchenyi most ment utánuk, méltó társaságba, és nem halt meg a szó közönséges értelmében, hanem eljutott egy olyan mennyországba, amely megint csak félig-meddig antik, félig-meddig keresztény.

Két év múlva, 1862 májusában Aranyt újra fölkérte a már említett Dessewffy, hogy írjon verset Széchenyiről, mégpedig a Tiszát szabályozó grófnak akkor állított tiszadobi emlékoszlopára – amely ma is áll a később épített Andrásy-kastély mellett –, tudnillik az első kapavágást ott maga Széchenyi tette, amikor elkezdte építtetni a Tisza-gátat, amelyből, mint Dessewffy Aranyhoz írott levelében írta, azóta 18 mérföld el is készült. Arany három változatot is írt, de végül egyik se került rá az oszlopra. Nyilván túl jók voltak. Gyorsan fölkérték tehát Szász Károlyt, aki írt egyet, amit viszont fölvéstek. Ilyen az Akadémia.¹³

Az első így hangzik:

Széchenyi áll itten. Meghalt. Nem hal meg az érdem:

Messze jövendőnek szüli örökbe fiát.

Széchenyi áll itten; végignéz mérnöki szemmel

S műve derék folytán helybehagyólag örül.

Ennek a versnek a költészeti elemzésével senki sem foglalkozott, ezért gyorsan utánanézttem, s rájöttem, hogy az első két sor egy fantasztikus horatiusi helynek (*Carm.* III. 2, 12–24.), azaz egy óda három strófájának összetömörített, ám részben így is majdnem szó szerinti fordítása. Az eredeti így hangzik:

Dulce et decorum est pro patria mori:

mors et fugacem persequitur virum

nec parvit inbellis iuventae

poplitibus timidove tergo.

13 Ld. ARANY János *Összes Művei*, VI, *Zsengék. Töredékek. Rögtönzések*. S. a. r. VOINOVICH Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 133. és 239–240. pp.

Virtus, repulsae nescia sordidae,
intaminatis fulget honoribus
nec sumit aut ponit securis
arbitrio popularis aurae.

Virtus, recludens inmeritis mori
caelum, negata temptat iter via
coetusque vulgaris et udam
spernit humum fugiente pinna.¹⁴

Illyés Gyula így fordította magyarra:

Szép és magasztos halni ezért: haza!
Elér, akárhogy futsz is, a gyors halál;
a gyáva ifjuság inát sem
tiszteli, nem, iszony-ülte hátát.

A virtus átnéz, átmegegy a gáncs fölött,
méltó magasban folttalanul ragyog.
Nem népszerű szellők szerint ad
konzuli bárdot erény diszéül.

Virtus nyit annak mennybe utat, ki több,
mintsem halállal tűnjön el; ő viszi
szárnyalva mind följebb a földtől,
megveti a mocsarat s a nyüzsgést.¹⁵

Ebben a római költő egy történelmi eseményre utal, arra tudniillik, hogy Marcellus, a nagy hadvezér, aki Szicíliát meghódította, még a hadjárat előtt fölajánlotta, hogy ha győznek a rómaiak, akkor templomot fog emelni Virtusnak és Honornak, a rítusokban használt, archaikusabb nevén: Honosnak. Grammatikai és mitológiai alapon az egyik istenség férfi, a másik nő. A Virtus, akármennyire „-us”-ra végződik is, nem „Virta”, mert olyan szó nincs, noha alakilag nőnemű volna, tehát ő a köznyelvi jelentés formáját megőrizve mégis nő, illetve istennő; a Honos viszont már grammatikailag is hímnemű, tehát ő maradhat mitológiai is férfi. Azonban rögtön össze is vesznek, mintha magyarok volnának¹⁶; tudniillik a rómaiak, akárcsak a magyarok, egy testvérgyilkossággal kezdtek

14 Vö. Kiessling–Heinze féle Horatius-kommentárt: Q. HORATIUS FLACCUS: *Oden und Epoden*. Ed. A. KISSLING, R. HEINZE, Berlin, 1917⁶, 273 skk; ez a jegyzet már utal arra, hogy Virtusnak és Honosnak közös templomuk révén rituális összekötetésük is van, ezt azonban a régi római istenek Augustus által visszahozott kultuszát ünneplő *Carmen saeculare* 56–60. verséhez írott jegyzetében fejti ki a kommentár részletesen, ld. Uo. 494. p.

15 HORATIUS: *Opera omnia – Összes versek*. Kétnyelvű kiadás. Szerk. DEVECSERI GÁBOR. Corvina Kiadó, Budapest, 1961. 185. p.

16 Vö. SZERB Antal: *Horatius noster*. In: *Magyarságtudomány*, I. évf. (1935), 1. sz. 65–68. pp.

a történelmüket, Romulusszal és Remusszal (*Epod.* VII, 17–20.). Arany ezt nagyon jól tudta, hiszen kívülről tudta Horatiust, aki pedig ebből a gyilkosságból vezeti le az egész római történelmet. Ha végignézzük, van még hat másik Horatius-hely, amelyre céloz a halál/halandóság, illetve halál/halhatatlanság témakörében.¹⁷

Ha magát azt az alapszöveget nézzük, amelyből Horatius merített a Honos és a Virtus rituális szerepéről írva, az Livius nagy történeti összefoglalójából való (*Ab urbe condita libri*, XXVII, 25, 7.)¹⁸, akkor kiderül, hogy hiába döntött úgy a papság, hogy Virtusnak és Honosnak közös templomot épít, végül két külön fülkébe helyezték el a fiút meg a lányt, mert egyébként úgyis összevesztek volna, valamint veszélyes lehetett volna az egész római népre, mert ha belecsap a mennykő az egész épületbe, nem lehetett volna tudni, hogy a kettő közül melyik istenséget kell kiengesztelni. Megvan tehát Armida és Hábor örök viszályának klasszikus előképe. Viszont ha ebben az árvízi emlékműre írott versben az érdem szülésének rejtélyét keressük, akkor csak úgy fejthetjük meg, hogy ezen érdem írható nagybetűvel is, azaz nem egyéb, mint Virtus mint istennő, aki nem hal meg, mert mint minden isten, örökéletű, és úgy tekinthető, mint az arra érdemes halandók anyja. A messze jövődőnek, vagyis az öröklétnek szülte és szüli meg ezen nagy embereket, így Széchenyit is, akik öröklék halhatatlanságát.

És itt van a második epigrama:

Mely riadalma soká vala édentáji mezőnek,
Dúlva, mit a kegyes ég s emberi szorgalom ad,
Széchenyi a sárkányt letöré félisteni karral:
Most kígyózva simúl oszlopa lábaihoz.

Az előbb egy halhatatlanságtoposzból faragta ki Széchenyi emlékszobrát a saját epigrammájához, talapzatul odavéve még a római költő versében emlegetett mocsárt, amelyből a halhatatlan a Virtus segítségével fölemelkedik és az égbe jut. Itt most a lecsapolt mocsár, azaz a Tisza-ártér egy másik aspektusát teszi meg metaforikája alapjául Arany, vagyis azt, hogy a tiszai mocsarakban a mondák szerint még sárkánygyíkok is éltek, és a sárkány pedig, mint tudjuk, a gonosznak, sőt a keresztény legendáriumban az ördögnek a megjelenési formája. (Elég arra emlékeztetni, hogy a környékbeli ecsedi lápban lakott a Báthoryak címerét adó sárkány, hiszen a nemzetség őse, Bátor Opos megölte és innen a három sárkányfog a Báthory-címerben.) Széchenyi tehát itt egyfajta Szent György, keresztény Herkules, aki visszaállítja azt az Isten által a magyaroknak adott paradicsomot, vagyis az Alföldet, amely így majd újra olyan lesz, mint a hajdan elveszett Éden.

17 *Carm.* I, 12 (amely egyébként Pindaros ötödik iszthmoszi ódáját imitálja); csak az ódai hangnem a méltó műfaj nagy emberek dicsőítésére, és egyedül a Virtus biztosítja a halhatatlanságot: *Carm.* IV, 2; a nemzetet megmentő isteni hősök magasztalása: *Carm.* III, 3 és *Carm.* IV, 5; nem halhat meg az a férfiú, aki kérdemli a múzsától a magasztalást: *Carm.* IV, 8, 28 skk.; a költészet legyőzi a halált és örök hírhez juttatja a hőst: *Carm.* IV, 9; *Carm.* III, 2: „Virtus nyit annak mennybe utat, ki több, / mintsem halállal tűnjön el” (Illyés Gyula ford.).

18 Magyarul ld. Titus LIVIUS: *A római nép története a város alapításától*, IV. Ford. és jegyz. MURAKÖZY Gyula. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1972. 129. p.; vö. Walter PÖTSCHER *Virtus* szócikkét In: *Der kleine Pauly*, V. Deutsche Taschenbuch Verlag, München, 1979. 1297. hasáb.

Érdekes, hogy először, a kézirat tanúbizonysága szerint nem is „édentáji”-t írt a költő, hanem „édenkerti”-t.¹⁹

A harmadik, igencsak Vörösmarty modorát idéző epigramma feladja az előbbi kettő szoborállítási szándékát, Széchenyi itt már mint a káoszt eloszlató démiurgosz szerepel, csupán parancsszavával:

Dúlt az elem. Robogó özönét rettegve kis ember,
Hasztalanúl az eget jajja repeszti vala.
Széchenyi szól: s a tétlen erő munkára gyülekszik;
Széchenyi kezd: s ím őt hirdeti máris a vég.²⁰

És így tovább. Magyarul: Aranynak sikerült megoldania a lehetetlent, úgy, hogy lezárt egy korszakot és emléket állított nemcsak az ünnepeltnek, hanem saját egész addigi pályájának is. Igaz, hogy egy kissé mélabús emléket. Nem véletlen, hogy azután, hogy megszabadult ettől a gigászi feladattól, megírta *Az örök zsidó* című versét.

Abban ugyanis már nem kötötte őt annak a mélyen átértzett és megszenvedett abszurditása, hogy össze kell egyeztetnie egymással – mégpedig hagyományos allegorizálás nélkül – az ókori görög-római és a keresztény hitvilág tanatológiáját. *Az örök zsidó* középkori mondanaköre újabb lehetőséget adott neki, hogy költői mitológiába burkolózva, de kíméletlen őszinteséggel szóljon a halálról.

Elhangzott: Széchenyi 225 – Emlékkonferencia, Balatonfüred, 2016. október 29.

19 ARANY János *Összes Művei*, IV, id. kiad. 239–240. pp.

20 Akritikai kiadásból kiderül, hogy Arany ez alá a harmadik változat alá oda is jegyezte ceruzával: „*Azt gondoltam, szobor lesz, úgy hallom, oszlop, statua nélkül.*” Végül, mint tudjuk, a szerényebb emlékműre sem az ő versét tették. Arany úgy döntött, hogy csak az elsőt veszi fel a még általa szerkesztett *Összes költemények* sorába, a másik kettőt félretette, és azokat csak atyja halála után a fia által szerkesztett *Hátrahagyott versek* kötet közölte. Ld. *Uo.*